

УДК 347.73

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАГАЛЬНОПРАВОВИХ ПРИНЦИПІВ У ФІНАНСОВОМУ ПРАВІ

IMPLEMENTATION OF COMMON LAW DOCTRINE IN THE FINANCIAL LAW

Ніщимна С.О.,
*доктор юридичних наук, доцент,
декан факультету господарського права та соціального забезпечення
Чернігівського національного технологічного університету*

Стаття присвячена розкриттю основних загальноправових принципів, що активно застосовуються у фінансовому праві. Акцентовується увага на принципах, які є базовими для правових відносин в цілому, та для фінансово-правових відносин, зокрема. Підсумовано, що наведений перелік загальноправових принципів не є вичерпним.

Ключові слова: принципи права, загальноправові принципи, фінансове право, фінансові правовідносини, публічна фінансова діяльність.

Статья посвящена раскрытию основных общеправовых принципов, которые активно применяются в финансовом праве. Акцентируется внимание на принципах, которые являются базовыми для правовых отношений в целом, и для финансово-правовых отношений, в частности. Сделан вывод о том, что предложенный перечень общеправовых принципов не является исчерпывающим.

Ключевые слова: принципы права, общеправовые принципы, финансовое право, финансовые правоотношения, публичная финансовая деятельность.

The article reveals the basic general legal principles widely used in the financial law. Attention is focused on the basic principles for legal relations in general, and for financial and legal relations in particular. It has been summed up that a list of common principles is not complete.

Key words: principles of law, general principles, finance, financial law, public finance, public finance activity.

Постановка проблеми. У фінансовому праві, як і в будь-якій з галузей права, неможливо обійтися без певних принципів. Підходи більшості науковців спираються на загальноприйняті в теорії права визначення, але з проектуванням їх на конкретний вид діяльності. Не виключенням є й сфера публічних фінансів, тому постає питання про впровадження (реалізацію) загальноправових принципів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною базою дослідження стали наукові праці учених, представників фінансово-правової науки: Л. К. Воронової, О. П. Гетманець, О. Ю. Грачової, Е. С. Дмитренко, М. В. Карасьової, О. А. Музики-Стефанчук, Т. А. Латковської, А. А. Нечай, О. П. Орлюк, Л. А. Савченко, Е. Д. Соколової, Н. І. Хімічевої, Л. С. Явича й інших.

Мета публікації полягає у впровадженні загальноправових принципів та їх реалізації у фінансовому праві.

Виклад основного матеріалу. Принцип верховенства права передбачений ст. 8 Конституції України й належить до загальноправових принципів. Фінансове право також активно його застосовує. У Рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [1] зазначається, що верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті, насамперед, ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із елементів верховенства права є принцип пропорційності, який у сфері соціального захисту означає, зокрема, що заходи, передбачені в нормативно-правових актах, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети та мають бути співмірними з нею.

Принцип верховенства права у правовій державі, як зауважує А. М. Колодій, визначає умови життєдіяльності всього соціального організму. Отже, порядок створення та діяльності державних органів, громадських організацій, громадян між собою тощо є визначальним для цих суб'єктів. Залежно від сфери застосування принцип верховенства права видозмінюється та втілюється у правотворенні, правореалізації, правоохоронній діяльності. Крім того, даний принцип означає, що не держава створює право, а навпаки, право є основою організації й життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, інших організацій. Тобто, не держава надає права й свободи людині, а народ створює право щоб, насамперед, обмежити ним державну владу [2, с. 33]. За такого бачення, дійсно верховенство та панування права можна вважати синонімічними поняттями, проте з огляду на конституційні норми, коректніше вести мову саме про верховенство.

Д. Г. Морозов ототожнює верховенство й панування права та зазначає, що верховенство (панування) права передбачає, насамперед, наявність законів із правовим змістом (правових актів), а також зв'язок державної влади з правовими законами, тобто правом. Таке розуміння, напевно, впливає зі змісту ідеї правової держави, яка говорить про зв'язаність держави правом. Верховенство ж права виражається, насамперед, у верховенстві закону та полягає у врегулюванні найсуттєвіших суспільних відносин за допомогою законів [3, с. 33].

Отже, для фінансового права принцип верховенства права означає, що вся публічна фінансова діяльність регламентується правовими нормами, які встановлюють не лише фінансові повноваження державно-владних суб'єктів, а й межі та обмеження здійснення публічної влади.

Принцип законності. Дотримання та зміцнення законності в публічній фінансовій діяльності залежить від рівня фінансової дисципліни в державі та наявності реальних

(дієвих) механізмів відповідальності суб'єктів такої діяльності в разі вчинення ними фінансових та інших правопорушень. Очевидно, що в цьому процесі неабияке значення має дієвість та реалізація такого загальноправового принципу, як законність.

Принцип законності – це основоположний та центральний принцип діяльності державного апарату [4, с. 12], а, отже, й усіх суб'єктів публічної фінансової діяльності.

Як слушно вказує Х. С. Гамідулаєва, в правовій науці існують різні підходи до визначення поняття законності, наприклад:

дотримання – виконання правових норм усіма суб'єктами права;

вимога, неухильне виконання правових норм; метод державного управління; особливий правовий режим суспільного життя. При різних підходах до розуміння законності як правової категорії, очевидно, що принцип законності є ключовим і базовим поняттям для права будь-якої держави. Найбільшого значення принцип законності набуває стосовно організації та діяльності органів державного управління [5, с. 15-16]. Крім цього, законність виступає одним із найважливіших методів державного управління суспільством, принципів діяльності державного апарату та поведінки людей, принципів правового регулювання. Законність переважно відносять до загального принципу права, оскільки нормативне функціонування правової системи можливе лише за умови неухильного й послідовного перетворення його в життя. Законність має безліч визначень різного рівня та наукової орієнтації. Так, відображаючи той або інший підхід до цього складного соціального й державно-правового явища, різні автори розглядають законність як принцип, вимогу, метод, політико-правовий режим, елемент демократії та культури, компонент регулювання суспільних відносин. Більшість учених визначають законність як поняття, що охоплює дотримання й виконання правових норм (законів, підзаконних актів) усіма суб'єктами суспільних відносин [6; 7; 8]. Цей принцип реалізується в усіх галузях права, й фінансове право не виняток. Суб'єкти фінансового права, при здійсненні своїх прав і виконанні обов'язків, повинні дотримуватись вимог законності.

Поняття законності стосується переважно держави, а не суспільства. У зв'язку з цим і стан законності буде своєрідним показником якості діяльності державних органів і посадових осіб. Тому важливим і непростим є питання про визначення суб'єктів законності – чи це є всі суб'єкти права, чи лише посадові особи. Законність у *широкому розумінні* означає вимогу дотримання закону всіма суб'єктами права [9, с. 112; 10, с. 255; 11, с. 174]. У *вужькому розумінні* – це дотримання законів власне посадовими особами. Тобто, законність розповсюджується лише на державний апарат [12, с. 105-106].

Так, Н. В. Вітрук вважає, що не можна порівнювати суспільну небезпеку від порушення законності зі сторони громадян чи інших осіб та з боку посадових осіб. На думку автора, порушення закону першою групою суб'єктів не є порушенням законності, це є порушення правопорядку в суспільстві. Вимога дотримання законності стосується, в першу чергу, посадових осіб [13, с. 160]. Водночас, зрозуміло, що факт порушення закону громадянами чи іншими суб'єктами фінансового права не звільняє їх від юридичної відповідальності, а в нашому випадку – від фінансово-правової відповідальності.

Вважаємо, що в рамках дослідження цього принципу актуальним є питання як, коли, заради чого держава в особі уповноважених нею органів обмежує себе у своїй діяльності. На це звертав увагу вчений М. М. Коркунов [14, с. 240], зазначаючи, що державна влада не порушує своєю діяльністю найбільш важливих прав¹ громадян. Обмежуючи саму себе правом, ця влада тим самим посилює

¹ На наше переконання, права громадян не слід поділяти на більш чи менш важливі. Усі права у разі їх порушення, підлягають захисту.

відчуття законності в суспільстві; те, що встановлюється обов'язковість юридичних норм та права не лише для окремих громадян, але й для власних органів, державна влада разом із тим організує правильну діяльність і тим самим економить власні сили [14, с. 241; 15, с. 21].

Отже, принцип законності передбачає верховенство закону у фінансових правовідносинах, які виникають і розвиваються між державними органами (посадовими особами) та громадянами.

У фінансовому праві принцип законності, як правило, відносять до принципу фінансової діяльності. На нашу думку, відбувається поступова трансформація принципів фінансового права у принципи фінансової діяльності.

Отже, у фінансовому праві та фінансовому процесі вся публічна фінансова діяльність має відповідати принципу законності.

При здійсненні фінансового контролю принцип законності набуває особливого значення. Як відомо, головним завданням фінансового контролю є перевірка законодавства з фінансових питань, контроль за дотриманням принципу цільового та ефективного розподілу фінансових ресурсів, своєчасності та повноти надходжень коштів у відповідні фонди тощо. Завдяки застосуванню фінансового контролю відбувається виявлення правопорушень у сфері фінансової діяльності. Можна констатувати, що фінансовий контроль виступає засобом забезпечення законності фінансової діяльності. Як бачимо, принцип законності та фінансовий контроль мають знаходитись у нерозривному зв'язку, доповнювати одне одного. Будь-які фінансові правовідносини, будь-який вид публічної фінансової діяльності завжди має супроводжуватись контрольними заходами як попереджувального, так і правовідновлювального характеру.

Про законність ідеться також у Стандартах з аудиту державних фінансів, розроблених INTOSAI [16]. Так, у п. 3.4. «Дотримання законів і нормативних актів» наголошується: стандарти проведення аудиту передбачають, що в разі здійснення аудиту законності (фінансового аудиту) необхідно перевіряти стан дотримання чинних законів і нормативних актів. Аудитор має розробити заходи та процедури аудиту, які гарантують виявлення помилок і випадків порушення закону, що можуть безпосередньо та великою мірою вплинути на суми, зазначені у фінансових звітах та в цілому на результати аудиту законності. Аудитор має пам'ятати про можливість такої ситуації, а саме наявності випадків порушення закону, що можуть опосередковано та великою мірою вплинути на суми, зазначені у фінансових звітах, чи результати аудиту законності. При здійсненні аудиту ефективності слід встановлювати стан дотримання чинних законів і нормативних актів, якщо такий захід видається необхідним для досягнення цілей аудиту. Аудитор повинен організовувати перевірку у спосіб, який достатньо гарантує виявлення випадків порушення закону, що можуть суттєво вплинути на результати аудиту. Також аудитор має завжди пильнувати ситуації чи операції, що можуть виявити випадки порушення закону, які опосередковано впливають на результати перевірки. Один з головних аспектів аудиту – це фінансовий аудит законності витратків і правильності їх віднесення на рахунок витрат. Одним з важливих завдань, що постають перед вищими органами фінансового контролю (далі – ВОФК) у випадках здійснення такого контролю, є спостереження усіма наявними засобами за тим, щоб бюджет відтворював реальні ресурси держави без жодних прогалин. У такому разі парламент чи орган, якому надаються результати аудиту, має можливість легко встановити загальну динаміку зобов'язань Казначейства та відстежити відповідні витрати по фінансових операціях. Маючи це на увазі, ВОФК здійснює перевірку рахунків і фінансових звітів державних органів влади, щоб упевнитися, що по всіх операціях і тільки по них були правильно взяті зобов'язання, отри-

мані дозволи на витрату коштів, що вони були оптимально календарно сплановані, оплачені та зареєстровані.

Перевіряти стан дотримання законів і нормативних актів особливо важливо у випадках аудиту виконання державних програм, оскільки високі посадові особи мають знати, чи дотримуються закони та нормативні акти, чи результати таких програм відповідають їхнім цілям, а якщо ні, то необхідність яких змін постає на порядку денному. Крім того, робота державних організацій, прийняті програми, а також порядок роботи різних служб, різноманітні види діяльності та функції тих чи інших установ закріплюються законодавством і регулюються більш конкретними правилами та нормативними актами (п. 3.4.2. Стандартів).

Особи, що відповідають за планування аудиту, повинні знати коло вимог, які пред'являються об'єкту аудиту. Беручи до уваги, що часто кількість законів і нормативних актів, які можуть застосовуватися до того чи іншого контрольного заходу, є дуже чисельною, аудитори мають доводити свій професіоналізм і виділяти ті закони та нормативні акти, які можуть суттєво вплинути на цілі аудиту. Аудитор має завжди пильнувати ситуації чи операції, що можуть виявити випадки порушення закону, які опосередковано впливають на результати перевірки. Якщо заходи та процедури аудиту вказують на наявність таких порушень чи на можливість їхнього вчинення, аудитор повинен з'ясувати, якою мірою вони впливають на результати перевірки. Здійснюючи свої перевірки з дотриманням цього стандарту, аудитори мають вибирати та застосовувати заходи й процедури аудиту, які, за їх оцінкою як фахівців, відповідають конкретним обставинам. Ці заходи та процедури повинні дозволяти отримувати достатні, дійсні та необхідні докази, які вмотивовано підкріплюють їхні точки зору та висновки (п. 3.4.3. -3.4.5. Стандартів).

Як правило, за створення ефективної системи внутрішнього управління й контролю, яка забезпечує дотримання законів і нормативних актів, відповідає керівництво органу (організації), що перевіряється. Тому під час розробки заходів і процедур перевірки та оцінки стану дотримання законів і нормативних актів аудитори повинні з'ясувати стан системи внутрішнього управління й контролю об'єкта перевірки та оцінити, якою мірою цей об'єкт аудиту може бути нездатним запобігати випадкам порушення чинного законодавства чи виявляти їх (п. 3.4.6. Стандартів).

Отже, принцип законності як загальноправовий принцип у фінансовому праві має всеохоплююче застосування, поширюється на всю публічну фінансову діяльність, на дії всіх суб'єктів фінансового права. Фінансово-правове значення даного принципу полягає у створенні та підтримці режиму легітимності публічної фінансової діяльності.

Принцип соціальної справедливості тісно пов'язаний із принципом законності. Інколи принцип соціальної справедливості розглядається як складова законності. Даний принцип належить до морально-правових принципів і його не слід ототожнювати з таким принципом публічної фінансової діяльності, як соціальне спрямування публічної фінансової діяльності.

О. П. Гетманець, розглядаючи даний принцип на прикладі бюджетних правовідносин, зазначає, що «справедливість може втілюватися тільки через законні дії уповноважених суб'єктів у бюджетному процесі й полягає в тому, що, з одного боку, всі учасники бюджетного процесу при виконанні своїх повноважень повинні неухильно дотримуватися положень законодавчих актів, не зловживати наданими повноваженнями, а з іншого – бути впевнені в доцільності розподілу суспільних доходів і мати гарантії щодо реалізації своїх бюджетних повноважень» [17, с. 45].

Про принцип соціальної справедливості йдеться, зокрема, у ч. 1 ст. 95 Конституції України, де зазначається, що бюджетна система України будуватиметься на засадах справедливого та неупередженого розподілу суспільного

багатства між громадянами й територіальними громадами. На наш погляд, принцип соціальної справедливості у фінансовому праві інколи не має чітко вираженого прояву, оскільки досить важко простежити його реалізацію у відносинах, що мають подвійну правову природу (приватну та публічну). Йдеться, наприклад, про банківські, страхові, грошово-кредитні відносини. Натомість у бюджетних та податкових правовідносинах застосування даного принципу є очевидним і законодавчо підкріпленим.

В основі *принципу соціальної свободи* лежить соціальна справедливість. Принцип соціальної свободи у фінансовому праві знаходить свій вияв, наприклад у: праві громадян та територіальних громад брати участь у розподілі суспільного багатства; праві отримати компенсацію за рахунок публічних грошових фондів (зокрема фондів державного соціального страхування) у випадку настання відповідних страхових випадків; праві фізичних та юридичних осіб самостійно розпоряджатися своїми доходами після сплати всіх необхідних податків і зборів.

Принцип демократизму бере свої витoki з норм Конституції України, яка проголошує, що наша держава є суверенною й незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Отже, закономірно, що принцип демократизму є невід'ємною частиною будь-якої правової держави, який знаходить своє вираження в правових нормах, що регулюють порядок організації та діяльності органів державної влади, визначають правове положення особи та характер її взаємовідносин з державою [18; 19].

Взагалі, демократія – це форма організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності й свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави та суспільства [20, с. 61-62].

Зазначимо, що в Україні (як і в багатьох державах світу) діє представницька демократія або ж представницьке народо-владдя. Народ (громадяни), обираючи депутатів до Верховної Ради України та до місцевих рад, делегує їм право затверджувати акти про фінанси, зокрема про бюджет і податки.

Принцип гуманізму притаманний усім цивілізованим правовим системам світу та розкривають одну з найважливіших характеристик права [21, с. 217]. Принцип гуманізму в фінансовому праві переважно застосовується в міжгалузевих відносинах. Наприклад, будь-яка особа – суб'єкт фінансових правовідносин, що не має владних повноважень, має право на захист її порушених фінансових прав, на справедливий розгляд її справи неупередженим судом.

Про принцип гуманізму найчастіше говорять, коли йдеться про виконання покарань, тобто, його застосування притаманне здебільшого карним кримінально-правовим відносинам, ніж фінансово-правовим.

Принцип рівноправ'я або рівності усіх перед законом означає, що для всіх суб'єктів фінансових правовідносин існує єдине законодавство. Відомий давньоримський політичний діяч, видатний оратор, філософ та літератор Марк Туллій Цицерон стверджував, що під дію закону повинні підпадати всі. Пізніше ця думка трансформувалась у принцип рівності всіх перед законом. Підґрунтям цього принципу є норма статті 21 Конституції України про рівність: «Усі люди є вільні й рівні в своїй гідності та правах. Права й свободи людини є невідчужуваними та непорушними».

Звичайно, на практиці трапляються випадки «вибіркового» притягнення до фінансової відповідальності – так, одним суб'єктам надають можливість усунути помилки у своїй діяльності, виявлені в ході податкової перевірки, іншим – створюються умови, за яких це зробити вкрай важко. Також є суб'єкти, яких майже неможливо притягнути до фінансової відповідальності (наприклад, посадові особи Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України). Це, у свою чергу, є порушенням даного принципу.

Принцип відповідальності за винне діяння (у разі наявності вини). Сутність цього загальноправового принципу

полягає в тому, що заходи фінансової (фінансово-правової) відповідальності накладаються лише на ту особу, яка винна в порушенні відповідних правових норм, тобто на винну особу. У фінансовому праві за одне правопорушення до відповідальності може притягатися юридична та фізична особа, яка діяла в інтересах юридичної особи. Суперечливим є також питання відповідальності без вини, існування презумпції невинуватості у фінансових правовідносинах.

Похідним від цього принципу є галузевий *принцип взаємної відповідальності учасників відповідних правовідносин*. Справедливою є теза, відповідно до якої принцип існування правової держави є взаємна юридична відповідальність [22, с. 543-547]. Згідно з цим принципом, держава, встановлюючи на загальнодержавному рівні для фізичних та юридичних осіб правила поведінки, сама виступає суб'єктом правовідносин і, відповідно, зобов'язана дотримуватися встановлених норм. Статус держави як особливого суб'єкта проявляється в діяльності її органів та посадових осіб, які виступають від імені держави.

Безперечно, даний принцип є важливим конституційним принципом легітимності державної влади. Він забезпечує зростання довіри суб'єктів до публічної влади, а значить і до держави в цілому.

Теоретико-правовий аспект даного принципу ґрунтовно розглядає Н. В. Іванчук, [23, с. 185] а конституційно-правовий аспект висвітлено в роботі А. В. Зимовець [24, с. 18]. Крім того, у вітчизняному фінансовому праві є дисертаційне дослідження Л. В. Міщенко на тему «Принцип взаємної відповідальності держави та інших учасників публічних фінансових правовідносин» [25, с. 192], де обґрунтовується положення про те, що зазначений принцип є одним із базових принципів публічного права, але він має існувати в усіх галузях публічного права, маючи свою специфіку прояву, яка ґрунтується на відповідних суспільних відносинах та нормах права. До обставин, які «гальмують» процес реалізації принципу взаємної відповідальності держави та інших учасників публічних фінансових правовідносин, названим автором віднесено, зокрема, такі: панування адміністративно-бюрократичної системи, представники якої не зацікавлені в поширенні дії зазначеного принципу; відсутність віри громадян у проголошені Конституцією України положення щодо можливості реалізації своїх прав; недовіра до суду. На наш погляд, така позиція автора роботи є дещо суперечливою. Так, Л. В. Міщенко зазначає, що «Загальний принцип взаємної відповідальності держави та особи базується в податкових правовідносинах на таких правових інститутах як – верховенство права, законність, справедливість оподаткування, рівноправність суб'єктів оподаткування, співрозмірність та відповідність податку доходам» [22, с. 546]. Із викладеного видно, що автор ототожнює загальноправові принципи з принципами правових інститутів, що суперечить змісту загальнотеоретичних положень щодо суті правових понять «інститут» та «принцип».

На наш погляд, принцип взаємної відповідальності учасників фінансових правовідносин є умовою ефективної публічної фінансової діяльності.

Принцип рівності всіх форм власності у фінансовому праві застосовується відносно нещодавно, зважаючи на те, що власність на публічні фінансові ресурси в нашій державі тривалий час була виключно державною. Стрімкий розвиток права комунальної власності спонукав до виділення та закріплення даного принципу в межах системи загальноправових принципів. У фінансовому праві даний принцип означає те, що публічні фінансові ресурси, можуть знаходитися в державній чи комунальній власності. При цьому втручання державно-владних органів в управління фінансами на місцевому рівні не допускається.

ся. Державою також гарантується рівний захист як права державної, так і права комунальної власності на відповідні ресурси (кошти, грошові фонди тощо).

Висновки. Підсумовуючи викладене зазначимо, що не всі загальноправові принципи мають певне (особливе) розкриття у фінансовому праві. Але всі названі принципи

є базовими для правових відносин, зокрема, фінансово-правових відносин. З огляду на те, що загальновизнаний перелік загальноправових принципів відсутній, ми не наполягаємо на представленому варіанті, як остаточному, щодо питання викладення змісту даних принципів у фінансовому праві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ:

1. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 45. – С. 41. – Ст. 2975.
2. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. докт. юрид. наук: 12.00.01 ; 12.00.02 / А. М. Колодій. – К., 1999. – 391 с.
3. Морозов Д. Г. О верховенстве права и закона в правовой системе / Д. Г. Морозов // Ученые записки юридического факультета / Под ред. А. А. Ливеровского. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2011. – Вып. 23 (33). – С. 31-36.
4. Третьяков Ф. Ф. Сущность и принципы социалистической законности / Ф. Ф. Третьяков. – Ленинград, 1971. – 39 с.
5. Гамидулаева Х. С. Реализация принципа законности в системе государственного управления таможенной сферы: автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.14 «Административное право; финансовое право; информационное право» / Х. С. Гамидулаева. – М., 2012. – 26 с.
6. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2 т. / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 361 с.
7. Гранин А. Ф. Социалистическая законность и правопорядок. – К.: Изд. МВД УССР, 1970. – 155 с.
8. Явич Л. С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений / Л. С. Явич. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. – 207 с.
9. Строгович М. С. Проблемы общей теории права / М. С. Строгович // Избранные труды. – Т. 1. – М.: Наука, 1990. – 304 с.
10. Общая теория права: учебник для юридических вузов / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев; под общ. ред. А. С. Пиголкина. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. – 384 с.
11. Рохлин В. И. Прокурорский надзор и государственный контроль: история, развитие, понятие, соотношение / В. И. Рохлин. – СПб.: Изд-во «Юр. Центр Пресс», 2003. – 305 с.
12. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н. Г. Александров. – М.: Госюриздат, 1961. – 271 с.
13. Витрук Н. В. Законность: понятие, защита и обеспечение. Конституционная законность и конституционное правосудие / Н. В. Витрук // Общая теория государства и права. Академический курс: в 3 т. / Отв. ред. М. Н. Марченко. – М., 2002. – Т. 3. – С. 157-183.
14. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб., 1890. – 319 с.
15. Невзоров И. Л. Принцип законности в правоприменительной деятельности: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. / И. Л. Невзоров. – Х., 2003. – 196 с.
16. Офіційний сайт Рахункової палати України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/index>.
17. Гетманець О. П. Принцип справедливості в системі принципів бюджетного процесу / О. П. Гетманець // Держава та регіони. Серія: Право. – 2011. – № 1. – С. 44-47.
18. Арендаренко А. В. Общеправовой принцип социальной справедливости и его реализация в современном уголовном праве России: теоретико-правовые аспекты: автореф. дис. на соиск. науч. степ. докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / А. В. Арендаренко. – М., 2009. – 46 с.
19. Асадов А. М. Финансовая деятельность государства: административно-правовое исследование: автореф. дисс. на соиск. науч. степ. докт. юрид. наук: спец. 12.00.14 «Административное право; финансовое право; информационное право» / А. М. Асадов. – Челябинск, 2010. – 58 с.
20. Мурашин Г. О. Демократія / Г. О. Мурашин // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.] – К.: «Укр. енцикл.», 1999. – Т. 2. – С. 61-62.
21. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: учебное пособие / В. Н. Хропанюк; ред. В. Г. Стрекозов. – М.: «Омега-Л», 2003. – 382 с.
22. Міщенко Л. В. Місце та значення принципу взаємної відповідальності держави та учасників фінансових відносин в системі принципів права [Електронний ресурс] / Л. В. Міщенко // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 543-547. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11mlvcpp.pdf>.
23. Іванчук Н. В. Взаємна відповідальність особи і держави в контексті розбудови сучасної української держави: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. В. Іванчук. – К., 2007. – 185 с.
24. Зимовець А. В. Правове регулювання взаємної відповідальності держави та людини (конституційно-правовий аспект): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / А. В. Зимовець. – Х., 2009. – 18 с.
25. Міщенко Л. В. Принцип взаємної відповідальності держави та інших учасників публічних фінансових правовідносин: дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / Л. В. Міщенко. – Х., 2012. – 192 с.